

Πορείες ανθρώπων – ιστορίες τόπων: Τα ανέκδοτα απομνημονεύματα ενός Μικρασιάτη

Αγγελική (Γιούλη) Χρονοπούλου, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Δ' ΔΔΕ Αθήνας

Σ' αντίθεση μ' αυτό που ισχυριζόταν ο σημαντικός Γάλλος ποιητής Λουί Αραγκόν, ότι δεν πρέπει να συγχέουμε τις μικρές ιστορίες με τη μεγάλη, υπονοώντας ότι είναι αυτή που μετράει¹, θα τολμούσα να πω ότι σημασία δεν έχει μόνον η μία, η μεγάλη, η γενική ιστορία, αυτή που διδασκόμαστε στο σχολείο, αυτή που ασφαλώς καθορίζει μ' έναν τρόπο τη συνείδηση των ανθρώπων, αλλά και οι πολλές μικρές ιστορίες, αυτές που βιώνουν οι άνθρωποι και μέσα από τις οποίες εμπεδώνουν τη μία και μοναδική (μεγάλη και μικρή) ζωή τους, αυτή που περνά χωρίς να καταγραφεί πουθενά. Είναι αυτές που κάποτε μάλιστα καταβροχθίζουν τη μεγάλη ιστορία. Είναι ίσως αυτές που καμιά φορά έχουν μεγαλύτερη αξία όχι μόνο σε επίπεδο προσωπικό, μα και γενικότερο, αφού μας επιτρέπουν να διακρίνουμε το ρόλο των απλών ανθρώπων στην κίνηση των γεγονότων, που χωρίς αυτούς το δίχως άλλο δεν θα μπορούσαν να συντελεστούν, αλλά και τη δύναμη που άσκησαν τα γεγονότα πάνω τους. Είναι αυτές οι μικρές ιστορίες που μας βοηθούν να καταλάβουμε αισθήματα και αγωνίες, και όσα καθιστούν τις ζωές των ανθρώπων κάτι παραπάνω από τη σκόνη της (μεγάλης) ιστορίας που χάνεται μαζί με το πέρασμά της.

Αυτή την οπτική αναδεικνύει μια πιο σύγχρονη προσέγγιση της Ιστορίας, η λεγόμενη μικροϊστορία, που γεννήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εδραιώθηκε εντέλει ως μια σημαντική συνεπικουρία στη γενική ιστορία και ως εκείνη η εκδοχή που αναδεικνύει το άτομο και τα βιώματά του².

Η μικροϊστορία, αλλάζοντας την κλίμακα, φωτίζει τα σκοτεινά σημεία, αποκαλύπτει τα διαφυγόντα και παραμελημένα, διορθώνει τις ευθυγραμμίσεις ή εμφανίζει τις αποκλίσεις, δίνει χώρο στους αφανείς, τους ξεχασμένους, δίνει χρόνο στο διαφορετικό, δίνει φωνή στο αποσιωπημένο, το βουβό, υπογραμμίζει το προσωπικό βίωμα και τη σημασία του μοναδικού (του ενός), φανερώνει το ατομικό ή και μαζικό συναίσθημα, επιτρέπει στο συγκινησιακό στοιχείο να εισχωρήσει, αλλά και αποκαθιστά τη δικαιοσύνη στην ιστορία, βοηθώντας να δούμε πιο βαθιά, ακόμη ίσως και πιο καθαρά και, παρά τον αποσπασματικό της χαρακτήρα, εντέλει πιο συνολικά απ' ό,τι πριν, αφού μας προστατεύει από το να αναγάγουμε την ανθρώπινη ποικιλότητα σε μια μοναδική αλήθεια.

Αυτή η προσέγγιση, που δεν είναι πια αιρετική, όπως είπαμε, και που μάλιστα μ' έναν τρόπο εισέρχεται στα σχολεία με το μάθημα της τοπικής ιστορίας και την επιδίωξη

¹ Το δήλωσε μιλώντας προς την εφημερίδα «L'Humanité» το 1980 (δύο χρόνια πριν το θάνατό του): «Για μένα το να είμαι κομμουνιστής σημαίνει να αρνηθώ τη σύγχυση ανάμεσα στις μικρές ιστορίες και στη μεγάλη» (Avoir été communiste, pour moi, c'est refuser de confondre les petites histoires avec la grande).

² Η μικροϊστορία γεννήθηκε το 1974 με το βιβλίο του Κάρλο Γκίνζμπουργκ «*Το τυρί και τα σκουλήκια – Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*», στο οποίο ο συγγραφέας έχοντας μελετήσει ιστορικά αρχεία της Ιεράς Εξέτασης ανασυνθέτει τον κόσμο ενός μυλωνά, υπαρκτού προσώπου, του Μενόκκιο, που διώχθηκε ως οπαδός αίρεσης, μεταφέροντας τα διαβάσματά του, τις συζητήσεις και τις αγωνίες του. Ο Γκίνζμπουργκ επιδιώκει να άρει την ανισότητα των φωνών ανάμεσα στις κυρίαρχες και τις υπάλληλες τάξεις, που δεν πρέπει να εντάσσονται στην ιστορική έρευνα ως ανώνυμο πλήθος αλλά ως παραγωγόι νοήματος και πολιτισμού.

σμίκρυνσης της κλίμακας, μας επιτρέπει να αναγνώσουμε με διαφορετικούς τρόπους το παρελθόν, αλλά και να υιοθετήσουμε ακόμη και στη σχολική πράξη παραλειπόμενα της κύριας ιστορίας, πηγές προφορικές ή γραπτές μεμονωμένων μαρτυριών, που τίθενται στη διάθεσή μας προς αξιοποίηση αλλά βέβαια και προς αξιολόγησή.

Ας πούμε, λοιπόν, πως κι εδώ σήμερα κάνουμε μια απόπειρα να μεγεθύνουμε τη λεπτομέρεια, να γράψουμε μια υποσημείωση στο κεντρικό αφήγημα της επίσημης ιστορίας.

Έχω στα χέρια μου τα χειρόγραφα απομνημονεύματα ενός Μικρασιάτη και τρία ημερολόγια του. Ένα μικρό μέρος αυτών θα σας παρουσιάσω σήμερα, εκτιμώντας ότι μέσα από το πρίσμα που περιέγραφα τέτοια κείμενα αποκτούν πια ευρύτερο ενδιαφέρον και μπορούν να αξιοποιηθούν ως ιστορικές πηγές από επιστήμονες, ακόμη και μαθητές στο πλαίσιο του σχολείου.

Ο Μικρασιάτης αυτός λεγόταν Τζων Χατζηπανάγος. Γεννήθηκε το 1887 στα Σώκια, μια κωμόπολη έξω από τη Σμύρνη. Για να αποφύγει την κατάταξη στον τουρκικό στρατό, όταν πια είχε ξεκινήσει το κίνημα των Νεοτούρκων και άρχισαν να στρατολογούν τους Έλληνες (καθώς, όπως γράφει ο ίδιος: «*Στρατός δε τότε στην Τουρκία έμοιαζε με τη Βαστίλλη της Γαλλίας, που όποιος έμπαινε μέσα δεν έβγαινε ποτέ γιατί τον ξεχνούσαν*»), το 1911, στα 24 του δηλαδή, το έσκασε για την Ελλάδα, έφθασε μέσω Μυτιλήνης στον Πειραιά (γιατί ήταν το μόνο μέρος από το οποίο μπορούσες να φύγεις χωρίς διαβατήριο, το οποίο δεν μπορούσε να εκδώσει γιατί θα τον έπιαναν), αναζήτησε τρόπο να αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα, πληροφορήθηκε πως ο μόνος τρόπος ήταν να καταταγεί για ένα χρόνο εθελοντής στο στρατό (κάποιος του είχε υποσχεθεί ότι μετά απ' αυτό θα τον διόριζε δημόσιο υπάλληλο), οπότε κατατάχθηκε στο Πυροβολικό, πριν όμως τελειώσει τη θητεία του κηρύχθηκε ο πρώτος βαλκανικός πόλεμος, παρέμεινε, έτσι, αναγκαστικά στο στράτευμα, (δεν έγινε ποτέ βέβαια δημόσιος υπάλληλος), και υπηρέτησε τελικά ως αξιωματικός (έγινε αξιωματικός επ' ανδραγαθία στη διάρκεια του πολέμου), ακολουθώντας τη μοίρα του τόπου, (σ' αυτή την εποχή την τόσο πυκνή σε γεγονότα και εξελίξεις), πολέμησε στους δυο βαλκανικούς πολέμους, μάλιστα ειδικεύθηκε στο πυροβολικό και έγραψε σχετικά εγχειρίδια, συμμετείχε στον Α' παγκόσμιο όντας με το Δ' Σώμα Στρατού στην Καβάλα, το σώμα που οδηγήθηκε στη Γερμανία, παρέμεινε στο Γκαίρλιτς μέχρι το τέλος του πολέμου (έμαθε Γερμανικά, μετέφρασε βιβλία), ενώ στη συνέχεια έλαβε μέρος και στη μικρασιατική εκστρατεία, αφού ανακλήθηκε στο στράτευμα μετά τις εκλογές του 1920. Παιρατήθηκε στη διάρκεια της εκστρατείας τον Φεβρουάριο του 1922 διαμαρτυρούμενος για τη μη μάχιμη αξιοποίησή του, επιχειρώντας να επιστρέψει σε άλλη θέση, χωρίς όμως να το καταφέρει, και εντέλει ακολούθησε άλλη επαγγελματική πορεία, ως εργοδηγός στη γαλλική εταιρεία μεταλλευμάτων του Λαυρίου, όπου επίσης τυχαία κατέληξε. Αργότερα πολέμησε και στον Β' παγκόσμιο πόλεμο στο μέτωπο της Μακεδονίας.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να υπογραμμίσω τη σημασία ακριβώς της ιστορικής συγκυρίας, που έδωσε και τον τίτλο της εισήγησής μου, αφού, όπως γίνεται φανερό, η προσωπική πορεία του ανθρώπου αυτού (όπως και τόσων άλλων) εξαρτήθηκε απόλυτα από τον συνωστισμό των γεγονότων και των καταστάσεων της εποχής.

Ο Τζων Χατζηπανάγος κρατούσε ημερολόγιο σε σημειωματάρια κυρίως για τις πολεμικές εμπειρίες, στα οποία υπάρχουν και άλλες πρακτικής φύσεως σημειώσεις, αλλά και τα μυστικά του πυροβολικού, τα είδη των βολών και πώς επιτυγχάνονται, κλπ., που επίσης παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Αργότερα (στις αρχές της δεκαετίας του 50) συνέγραψε ως απομνημόνευμα τα σπουδαιότερα, κατά τη γνώμη του, περιστατικά της ζωής του σ' ένα χειρόγραφο σύγγραμμα με τον τίτλο «Απ' τη ζωή μου», η οποία είναι αλήθεια ότι είχε ενδιαφέρον τόσο καθεαυτήν όσο φυσικά και σε συνδυασμό με την ιστορική πορεία του τόπου, όπως είπαμε. Ήταν άνθρωπος εγγράμματος και διαβασμένος, και η γραφή του έχει πολλές αρετές. Σε κάθε περίπτωση αυτές οι καταγραφές δείχνουν ότι ήθελε να κρατήσει στη μνήμη του τις κρίσιμες στιγμές που βίωνε και προφανώς αντιλαμβανόταν τη σημασία τους και είχε συνείδηση της κρισιμότητάς τους, αλλά και τη συνειδητή προσπάθειά του (την απόφασή του) να παραδώσει στους απογόνους του τα περιστατικά της ζωής του και εντέλει και δικής τους ζωής και της ζωής του τόπου τους.

Βλέπουμε μέσα από αυτές τις καταγραφές, τη σύνδεση των μικρών ιστοριών με τη μεγάλη ιστορία, τις συναντήσεις και τις τομές τους, αλλά και τις ρωγμές τους, την αποσύνδεσή τους.

Από τις ποικίλες μαρτυρίες που διαθέτω θα περιοριστώ για λόγους προφανείς σε ό,τι σχετίζεται μ' έναν τρόπο με τη μικρασιατική ζωή του και τη μικρασιατική εκστρατεία τόσο από τα ημερολόγια όσο και από το απομνημόνευμα. Και από αυτά πάλι θα περιοριστώ σε πολύ λίγα, (που ενδεχομένως θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν και στη σχολική τάξη ως γραπτή – ανέκδοτη – πηγή).

Δεν πρόκειται κατ' ανάγκην για ιστορίες ξεριζωμού και πόνου, αλλά και ιστορίες αγώνα, αισιοδοξίας, νίκης προσωπικής, υπέρβασης εμποδίων, αλλά και χιούμορ σε εποχές δύσκολες, αν και ενδιαφέρουσες, όπως και η τωρινή.

1^ο απόσπασμα από τα Απομνημονεύματα³:

«Γεννήθηκα στις 18 Φλεβάρη στα 1887 στα Σώκια της Μ. Ασίας. Ο πατέρας μου ήταν ντόπιος, η μητέρα μου Σαμιώτισσα. Τα Σώκια ήταν τότε μια πόλις με 10-14 χιλιάδες ψυχές, μισοί Τούρκοι, μισοί Έλληνες, με λίγους Αρμένηδες και Εβραίους. Τις δυο συνοικίες – τούρκικη και ελληνική – τις χώριζε ένα ποταμάκι, πολύ ορμητικό το χειμώνα και με λιγοστό νερό το καλοκαίρι. Γι' αυτό οι πιο πολλοί απ' τους άντρες δεν ήζαιραν τα τούρκικα κι απ' τις γυναίκες καμμιά. Τα Σώκια ήταν έδρα Καϊμακάμη και έδρα της Μητρόπολης Αννέων⁴.

Ο Καϊμακάμης στον τόπο του ήταν ο ανώτατος άρχοντας. Με το αποκεντρωτικό σύστημα που είχαν οι Τούρκοι στη διοίκησή τους, αυτός συγκέντρωνε στα χέρια του όλες της ιερατικές και της τοπικές υπηρεσίες. Έλυνε και έδενε. Όταν έβγαινε έξω όποιος ερχόταν αντίθετα, σταματούσε και τον χαιρετούσε, όπως κάνουν οι στρατιώτες άμα απαντήσουν στρατηγό. Αν περνούσε μπρος από κέντρα διάφορα, όλοι όσοι καθόντουσαν έπρεπε να σηκωθούν και να τον χαιρετήσουν.

³ Τα αποσπάσματα μεταγράφονται επακριβώς διατηρώντας την ορθογραφία του πρωτοτύπου.

⁴ Η συνήθης γραφή της λέξης είναι Ανέων.

Ο τόπος ήταν γεωργικός και κτηνοτροφικός, με πολλά χωριά ολόγυρα μεγάλα και εύπορα. Βιομηχανία εκτός από μια φάμπρικα γλυκόριζας καμμιά. Σ' αυτή τη φάμπρικα δούλευε αρκετός κόσμος – έφκιαναν απ' τη ρίζα τη γιάμπολη⁵, που έφευγε όλη στο εξωτερικό μαζί με χιλιάδες δέματα ακατέργαστης ρίζας – που μοναχά για το βγάλσιμο της ρίζας απ' τη γη δούλευαν σ' όλο τον κάμπο του Μαιάνδρου πάνω από πενήντα χιλιάδες άνθρωποι απ' το Σεπτέμβρη ως το Μάη. Την εποχή αυτή άδειαζε η Κόνια⁶, γιατί όλοι οι χωριάτες Κονιακλήδες ερχόντουσαν στα Σώκια να δουλέψουν στη ρίζα.

Ο πατέρας μου ήταν αγράμματος. Έξυπνος άνθρωπος όμως, τα κατάφερε να σχηματίση μια περιουσία σε χτήματα από χίλια στρέμματα χωράφια και μια χρονιά που ανέβηκε η τιμή του σταριού και είχε απούλητη την περυσινή σοδειά, κέρδισε χίλιες χρυσές λίρες και μ' αυτές αγόρασε και ένα άλλο χτήμα διακόσια στρέμματα, που το έβαλε αμπέλι και συκιές. Ήταν ένα περίφημο χτήμα με πολλά οπωροφόρα δέντρα, με σπίτι, με αποθήκες, με νερά άφθονα. Εκεί ξεκαλοκαιριάζαμε κάθε χρόνο.

Εγώ ήμουν το δέκατο τέταρτο παιδί της μάνας μου....Το πρώτο τους παιδί ήταν η Ευρυδίκη και το τελευταίο εγώ. Από τα άλλα τους παιδιά έζησαν ο Σταύρος και ο Κωνσταντίνος, που κι αυτοί αργότερα σκοτώθηκαν, ο πρώτος στην καταστροφή της Μ. Ασίας κι ο δεύτερος στην Κρήτη, όπως γράφω πιο κάτω...»

Εδώ θα μπορούσε κάποιος να παραβάλει το απόσπασμα με στοιχεία π.χ. από την Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, όπου καταχωρούνται περισσότερες της μιας πηγές για τον πληθυσμό και την οικονομία του τόπου, που εν πολλοίς συμφωνούν με τα παραπάνω⁷:

Η πόλη των Σωκίων αναφέρεται ως εύπορη, με αξιόλογη εμπορική κίνηση, ενώ η περιοχή της παρήγε δημητριακά (στην πόλη λειτουργούσε και ατμόμυλος), σουσάμι, σταφίδα, σύκα. Πιο σημαντική μοιάζει η παραγωγή γλυκόριζας, αφού αμερικανική εταιρεία (οίκος Forbes) κατασκεύασε στα Σώκια εργοστάσιο επεξεργασίας της γλυκόριζας προκειμένου να εξάγει τον πολτό της.

Τα Σώκια, απέναντι από τη Σάμο, το 1911, τη χρονιά που έφυγε ο Χατζηπανάγος.

Σχετικά με την εταιρεία Φορμπες ο Τζων Χατζηπανάγος αναφέρει ότι ο Τζων Φορμπες, ιδιοκτήτης της φάμπρικας ήταν Άγγλος (όχι Αμερικανός), πράγμα που το γνώριζε

⁵ Το εκχύλισμα των ριζών της γλυκόριζας, χρήσιμο στη φαρμακευτική και την ποτοποιία.

⁶ Πρόκειται για το Ικόνιο.

⁷ Συγκεκριμένα αναφέρονται τα εξής: Σύμφωνα με τον Αντωνόπουλο, ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε 12.000 από τους οποίους οι 5.000 ήταν Έλληνες. Στον Κοντογιάννη οι αριθμοί εμφανίζονται λίγο αυξημένοι, με συνολικό πληθυσμό 16.000 από τους οποίους οι 7.000 ήταν Έλληνες, άλλη απογραφή ανεβάζει τον ελληνικό πληθυσμό σε 12.625 (από τους οποίους το 80% αγρότες) και τον τουρκικό σε 7.600.

καλά, όχι μόνον επειδή κατοικούσε ακριβώς απέναντι από το σπίτι του αλλά και επειδή πήρε το όνομά του, κάτω από τις εξής περιστάσεις, όπως μας αφηγείται:

2^ο απόσπασμα: «... όταν πέθανε αυτός (ο Φορμπς), έμεινε η γυναίκα του Βαρβάρα στο πόδι του και διεύθυνε όλη την επιχείριση. Η γυναίκα αυτή είχε μεγάλη δράση στα Σώκια. Ήταν φιλόanthρωπη και αγαπούσε πολύ τους Έλληνες. Είχε ένα απέραντο σπίτι με ένα σωρό υπηρετικό προσωπικό και έναν κήπο παράδεισο. Κάθε Δευτέρα της Λαμπρής ο κήπος ήταν ανοιχτός για όλο τον κόσμο. Πήγαιναν και τα σχολειά από ευγνωμοσύνη γιατί έκανε πάντα μεγάλες δωρεές σ' όλα τα εκπαιδευτήρια. Έφερναν πρώτα μια βόλτα στον κήπο και ύστερα μαθητές και δάσκαλοι μαζευόντουσαν στις μεγάλες αίθουσες του σπιτιού, όπου απάγγελναν ποιήματα, έκαναν διαλόγους και στο τέλος πρόσφεραν γλυκά σε όλους και διάφορα δώρα σ' εκείνα τα παιδιά που απάγγελναν καλλίτερα. Ένα τέτοιο δώρο πήρε και η αδερφή μου η Ευρυδίκη μια χρονιά. Πριν φύγουν έψελναν όλα τα παιδιά τον ύμνο της μαντάμας, που ήταν τονισμένη πάνω στον αγγλικό ύμνο. Θυμούμαι μονάχα το ρεφραίν: Τζων Φόρμπες σύζυγον/ Βαρβάραν ευγενή/ την και τρισέβαστον/ σώσον , Θεέ!

Κάθε παραμονή Χριστουγέννων όλοι οι εργάτες και υπάλληλοι της φάμπρικας πήγαιναν και της έψελναν τα κάλλαντα. Μοίραζε σε όλους από ένα μετζήτι⁸, που αντιστοιχούσε τότε με πέντε δραχμές χρυσές περίπου.

Πολύ συχνά έβγαινε στην πόλι περίπατο, μα μονάχα σε φτωχομαχαλάδες. Πίσω της ακολουθούσε ένας δικός της με ένα πανεράκι στα χέρια του γεμάτο μετζήτια. Όλοι οι φτωχοί ήζαιραν για ποιο σκοπό έβγαινε περίπατο και την πλησίαζαν. Ο ακόλουθος μοίραζε μετζήτια σε όλους. Είχε στο σπίτι της ξεχωριστή κουζίνα που μαγείρευαν δυναμωτικά φαγητά και τα μοίραζαν, μεσημέρι βράδυ, κατ' ευθείαν στα σπίτια που είχαν ανάγκη. Σε αρρώστους, σε χήρες και σε ορφανά, σε φτωχούς. Είχε έναν άνθρωπο που η μόνη του δουλειά ήταν να μαθαίνει σε ποιο σπίτι είχαν ανάγκη από βοήθεια σε φαγητό, σε γιατρό, σε γιατρικά.

Όταν ήρθε η ώρα να με βαφτίσουν, το έμαθε η κυρία αυτή, γιατί το σπίτι μας ήταν απέναντι απ' το δικό της και κάλεσε το νουνό, που ήταν υπάλληλός της και τον παρεκάλεσε να με βγάλει Τζων, όπως λεγόταν ο άντρας της και πλήρωσε όλα τα έξοδα της βάφτισης. Και έτσι πήρα το όνομα Τζων, για να μη χαλάσουμε το χατήρι μιας γυναίκας που ευεργετούσε όλο τον κόσμο και ήταν η ελπίδα κι η παρηγοριά κάθε φτωχού και κάθε δυστυχισμένου.»

⁸ Η συνήθης γραφή της λέξης είναι μετζίτι (πήρε το όνομά του από τον Σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ).

Ο Τζων Χατζηπανάγος στη Σμύρνη

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο αμφίθυμος τρόπος με τον οποίον βλέπει τους Τούρκους:

3^ο απόσπασμα (από το παράρτημα)⁹: «Οι Τούρκοι ήταν τότε ένας λαός μοιρολάτρης και πολύ κουτός. Όταν είχε κάποια εξουσία στα χέρια του ήταν απάνθρωπος, ενώ όταν δεν είχε ήταν μαλακός σαν αρνί. Το αίσθημα της φιλοξενίας το είχε αναπτυγμένο σε μεγάλο βαθμό. Και το πειο φτωχό τούρκικο σπιτάκι θα είχε ένα δωμάτιο που προοριζόταν για ξένους. Είχε την ονομασία «μουσαφίρ οντά» δηλαδή «δωμάτιο μουσαφίρη». Στις δοσοληψίες του ήταν πολύ τίμιος. Για κανένα λόγο δεν εννοούσε να εισπράξει περισσότερα από όσα είχε να λάβη και δεν έπαιρνε στα χέρια του τα λεπτά αν εκείνος που του τα έδινε δεν του έλεγε «χαλάλι». Δεν τα κατάφερνε ποτέ να κάνει μεγάλες δουλειές, γι' αυτό και το εμπόριο εισαγωγικό και εξαγωγικό, οι ελάχιστες βιομηχανίες, οι επεξεργασίες των προϊόντων, τα εμπορικά καταστήματα, όλα αυτά βρίσκονταν σε χέρια χριστιανών και εβραίων. Οι Τούρκοι ήσαν για τις χειρωνακτικές δουλειές και για μικροκαφενεδάκια. Χαρακτηριστικό για την κουταμάρα τους είναι και το εξής. Όλοι φορούσαν στο κεφάλι φέσια, που τα έφερναν από την Αυστρία. Μια φορά δεν θυμούμαι τι συνέβη στις σχέσεις Τουρκίας και Αυστρίας και οι Τούρκοι εκήρυξανμποϋκοτάζ στα αυστριακά εμπορεύματα. Και επειδή το φέσι ήταν το κυριώτερο εμπόρευμα που ερχόταν σε μεγάλες ποσότητες από την Αυστρία, οι Τούρκοι ξεθύμαιναν σ' αυτό. Έβγαλαν όλοι τα φέσια τους, τα έσχισαν, τα ποδοπάτησαν και διάφοροι διαδηλωταί γύριζαν στους δρόμους και όποιον έβλεπαν με φέσι, τον έδερναν και του το κομματιαζαν. Αυτό βάσταζε μερικές μέρες και γύριζαν όλοι ξεσκούφωτοι. Έσχισαν τα φέσια, αλλά δεν σκεφθήκαν με τι να τα αντικαταστήσουν. Το καπέλλο ήταν σύμβολο του χριστιανισμού, βιομηχανία δική τους για φέσια δεν είχαν, και έτσι αναγκάστηκαν σαν καλοί μουσουλμάνοι που ήσαν να επανέλθουν πάλι στα φέσια. Με την κουταμάρα τους αυτή ενίσχυσαν την αυστριακή βιομηχανία αντί να τη μποϋκοτάρουν, γιατί τότε πουληθήκαν τόσα φέσια όσα καμμιά άλλη φορά.

Έχοντας τέτοιο λαό για εκμετάλλευση ήταν φυσικό να ξεφυτρώσουν πολλοί απατεώνες χριστιανοί και να θησαυρίζουν χωρίς να έχουν ούτε μεγάλα κεφάλαια ούτε μεγάλες επιχειρήσεις. Θυμούμαι κάποιον Έλληνα επιχειρηματία που γύριζε στις κατασκηνώσεις των Γιουρούκηδων (Τούρκων νομάδων κτηνοτρόφων και πτηνοτρόφων) με κάρρα φορτωμένα άδεια κοφίνια και αγόραζε αυγά που τα πουλούσε κατόπιν στα Σάκια ή και τα έστελνε σιδηροδρομικώς στη Σμύρνη. Απ' τους Γιουρούκηδες τα αγόραζε 10 στο οχταράκι (νόμισμα ασημένιο δύο γροσιών) και τα πουλούσε κατόπιν 12 και μολαταύτα

⁹ Το απομνημόνευμα ακολουθείται από παράρτημα που αναφέρεται στα ήθη και τα έθιμα του τόπου.

θησαύριζε. *Ιδού πώς. Ο απατεώνας αυτός είχε καλάθια κάτω στενά και επάνω πολύ φαρδιά. Έλεγε λοιπόν στους Τούρκους για να μην τα χάνουν στο μέτρημα, να βάζουν σειρές και για κάθε σειρά να βάζουν στην μπάντα ένα αυγό. Μετρούσαν κατόπιν τις σειρές και τις λογάριαζαν με τα αυγά που είχε η πρώτη σειρά, δηλαδή το στενό μέρος του καλάθιου, που ήταν ας πούμε 30 αυγά ενώ το επάνω μέρος είχε εκατό. Τέτοιοι απατεώνες ήσαν πολλοί που αγόραζαν από τους Τούρκους χωρικούς τα προϊόντα τους σε εξευτελιστική τιμή και από την άλλη μεριά τους πουλούσαν δικά τους, όπως τα πανικά και τα είδη στολισμού, πανάκριβα.»*

Ας περάσουμε στα πιο ιστορικά, στη μικρασιατική εκστρατεία:

Μια σελίδα από το απομνημόνευμα.

4^ο απόσπασμα: *«Ανακλήθηκα μαζί με όλους τους απότακτους, πήρα τους βαθμούς μου και σε λίγες μέρες πήρα φύλλο πορείας και έφυγα για το μικρασιατικό μέτωπο Το φύλλο πορείας έγραφε να παρουσιαστώ στον αρχηγό πυροβολικού δευτέρας Μεραρχίας και να τοποθετηθώ στη δεύτερη Μοίρα ορειβατικού πυροβολικού.*

Στη Σμύρνη που έμεινα λίγο θέλησαν να με κρατήσουν στο φρουραρχείο που είχαν ανάγκη από αξιωματικούς σαν και μένα, που ήμουν μικρασιάτης, ήζαιρα τα τούρκικα και γνώριζα ανθρώπους και συνήθειες. Εγώ όμως δε δέχτηκα, ακριβώς γι' αυτό το λόγο που ήμουν μικρασιάτης και ήθελα να πολεμήσω για την πατρίδα μου και να αποδείξω και στους συγγενείς και φίλους μου που με δέχτηκαν ψυχρά γιατί δεν ήμουν σαν κι αυτούς βενιζελικός, πως και οι αντιβενιζελικοί πολεμούν και αγαπούν την πατρίδα τους. Έτσι έφυγα για το Ουσάκ που ήταν η έδρα της Μεραρχίας.

Παρουσιάστηκα στον Αρχηγό Πυροβολικού και ενώ το φύλλο μου με τοποθετούσε στη Μοίρα Πυροβολικού, δηλαδή σε μάχιμη υπηρεσία, αυτός με τοποθέτησε στη Μοίρα Συζυγαρχιών, δηλαδή να μετρώ και να κουβαλάω με τα μουλάρια πυρομαχικά στα τμήματα που πολεμούσαν.»

Εδώ θα μπορούσε να γίνει συζήτηση για τις πολιτικές πεποιθήσεις των Μικρασιατών, για τις διαφορές και συγκρούσεις ανάμεσα στους αξιωματικούς της Ευελπίδων και στους άλλους (τους επ' ανδραγαθία), αλλά και ανάμεσα στους πρώην απότακτους και τους υπόλοιπους, δηλ. βενιζελικούς – βασιλικούς, όπως αναφέρει και ο Χατζηπανάγος.

Ο Τζών Χατζηπανάγος αξιωματικός

5^ο απόσπασμα: «Μια φορά στο Ουσάκ η στρατιωτική υπηρεσία έπιασε επ' αυτοφώρω Τούρκους κάτοικους να ενεργούν φυγαδεύσεις Ελλήνων φαντάρων στο στρατόπεδο του Κεμάλ. Είχα πληροφορίες πως ήταν μια τέτοια οργάνωσι και έβαλα έμπιστους στρατιώτες που κατόρθωσαν να ρθούν σε επαφή μ' αυτή την οργάνωσι και να προσποιηθούν πως θέλουν να αυτομολήσουν στον Κεμάλ. Την ωρισμένη μέρα και ώρα η στρατιωτική υπηρεσία έπιασε την ομάδα που είχε μεταμφιεστεί σε Τούρκους χωρικούς, καθώς και δυο από τους αρχηγούς της οργάνωσης, που ντυμένοι κι αυτοί σα χωρικοί ξεκινούσαν τάχα για να καλλιεργήσουν κάτι χωράφια μακριά απ' την πόλι.

Αφού τους έπιασαν και τους έκλεισαν στο φρέσκο άρχισε η ανάκρισι που απέδειξε ολοφάνερα την ενοχή τους. Έγινε η δίκη τους στο στρατοδικείο, καταδικαστήκαν σε θάνατο και στάλθηκαν τα χαρτιά στο Στεργιάδη για να εγκρίνη την απόφασι του στρατοδικείου. Ο Στεργιάδης μετέτρεψε την ποινή του θανάτου σε ισόβια και διέταξε τη μεταφορά τους στις φυλακές της Σμύρνης. Δεν πέρασε πολύς καιρός και οι λεγόμενοι βγήκαν απ' τη φυλακή και γύρισαν ελεύθεροι στο Ουσάκ.

Δεν είχαμε το δικαίωμα να κάνουμε έρευνα σε τούρκικο σπίτι ή μαγαζί που είχαμε πληροφορίες πως είχαν όπλα και πυρομαχικά. Ο Στεργιάδης δεν επέτρεπε τέτοια πράματα και αλλοίμονο σε κείνον το στρατιωτικό που θα αναλάμβανε την πρωτοβουλία για μια τέτοια επιχείρισι. Γι' αυτό και στην υποχώρησι τις μεγάλες ζημιές στο στρατό μας τις έκαναν οι Τούρκοι χωριάτες που ήσαν οπλισμένοι σαν αστακοί.»

Το απόσπασμα αυτό απηχεί την κοινή ανάμεσα στους Έλληνες της Μ. Ασίας πεποίθησι για τον φιλοτουρκισμό του Αριστείδη Στεργιάδη, Ύπατου Αρμοστή της Σμύρνης από το 1919 έως το 1922. Θα μπορούσε ως συνεξεταζόμενη πηγή να χρησιμοποιηθούν τμήματα από το βιβλίο «Ο ύπατος της Σμύρνης» της Σωτηρίας Μαραγκοζάκη, που, παρότι μυθοπλαστικά γραμμένο, στηρίζεται εξαντλητικά σε ιστορικές πηγές και παρουσιάζει τις δύο όψεις για τον αμφιλεγόμενο Αρμοστή.

Από το Ημερολόγιο της μικρασιατικής εκστρατείας:

12/3/21

Την 3.30 ήλθεν η διαταγή η κανονίζουσα την εκκίνησιν. Εγερτήριον την 4η και εκκίνησις την 6.30 με δρομολόγιον προς Τουμλού μπουνάρ. Εις πολλά μέρη η οδός είνε δύσβατος, λόγω της λάσπης. Τα χιόνια ήρχισαν να λιώνουν και σχηματίζουν εις πολλά μέρη έλη, τα οποία δυσκολεύεται να διαβή εν στράτευμα.

Εις τα προ του χωρίου Τουμπλού μπουνάρ υψώματα συνήφθη χθες μάχη πολύωρος. Ο εχθρός ετράπη εις φυγήν. Συνελήφθησαν αρκετοί αιχμάλωτοι και 4 πυροβόλα. Εις τουρκικός λόχος συνελήφθη αιχμάλωτος καθ' ήν ώραν παρεσκεύαζε το συσσίτιόν του. Ουδεμίαν γνώσιν είχε της μάχης. Εξεπλάγησαν ότε ευρέθησαν περικυκλωμένοι υπό ελληνικών στρατευμάτων.

Αφίχθημεν εις το άνω χωρίον την 15.30 και κατευλίσθημεν εις την δυτικήν παρυφήν του.

Ποίος είπε ότι ο πόλεμος εξευγενίζει τον άνθρωπον; Θεέ μου, οποία αγριότης! Οι κάτοικοι τρελλοί εκ του φόβου, εκ των λεηλασιών και βιαιοπραγιών, κραυγάζουν, ορύονται οι δυστυχείς. Μία γυναίκα περιφέρεται εντός του καταυλισμού μας κραυγάζουσα ότι της εφόνευσαν το παιδί της. Αυτό όμως δεν είναι αληθές. Δύο οθωμανίδες μόνον έπεσαν θύματα της αγριότητος και βαρβαρότητος μερικών στρατιωτών μας. Τα ποιμνία όμως των χωρικών διηρπάγησαν, άπασαι δε αι προμήθειαι των ελεηλατήθησαν. Διαρκώς ακούονται κραυγαί των κατοίκων ζητούντων βοήθειαν. Εκδίδονται άμέσως αυστηραί διαταγαί, αποστέλλονται εντός του χωρίου περιπολίας με επικεφαλής Αξιωματικούς και το κακόν ελαττούται.

Καιρός καλός.

Από το ημερολόγιο της μικρασιατικής εκστρατείας

18/4/21

Λίαν πρωί παρέλαβον τον επιλοχίαν μου και τρεις άνδρας αγγαρείαν και μετέβην όπως ευχηθώ το «Χριστός Ανέστη» εις τον 13^{ον} Ουλαμόν μου, πλησίον του 7^{ου} Πεζικού Συν/τος. Αφού τους ηυχθήην και τους διένειμον ιματισμόν και τα δώρα της Σνζυγαρχίας, ανεχώρησα και επέστρεψα εις τον καταυλισμόν μου. Κατά την απουσίαν μου επεσκέφθη τον καταυλισμόν ο Αρχηγός Πυρ/κού Αντισυν/χης Μαμούρης Κων/νος, κατόπιν ο Μέγαρχός μας Συν/χης του Μηχανικού Βαλέτας Νικόλαος. Εις τους οπλίτας διενεμήθησαν υπό της υπηρεσίας και διά τας ημέρας του Πάσχα τα εξής είδη: 1 οκά αμνού, 4 αυγά, 1 μπακλαβάς, 1 καταΐφι, 2 κουραμπιέδες, 2 πορτοκάλια. Εκτός αυτών ηγόρασα και εκ του 25λέπτου τα κάτωθι: 3 αυγά, 4 αρνάκια του γάλακτος, 16 οκ. Γιαγούρτι (δώρον ενός Τούρκου Μουχτάρη), 2 πακέτα σιγαρέττα, 3 φιάλες κρασί.

Το πρωί παρεσκευάσθη μαγειρίτσα, την μεσημβρίαν κρέας ψητό και το εσπέρας πατσάς. Το γεύμα ήρχισεν από της 13^{ης} ώρας και διήρκεσεν επί πολύ. Καίτοι το κρασί είχεν απαγορευθεί υπό της Μεραρχίας μας, εν τούτοις η ευθυμία των οπλιτών μου και ο ενθουσιασμός των ήτο ακράτητος.

Προ μεσημβρίας επέρασε μία αμαξοστοιχία φέρουσα τον Πρωθυπουργόν κ. Γούναρη Δ., τον Υπουργό των Στρατιωτικών κ. Θεοτόκη, τον Αρχιστράτηγον Παπούλαν Α., τον Αρχηγόν του Γεν. Επιτελείου Αντιστράτηγο κ. Δούσμανην και τον Υπαρχηγό Συν/χη

Στρατηγόν Ξ. μετά των ακολουθιών αυτών. Την 16^{ην} ώραν επρόκειτο να επιστρέψουν και να μεταβούν εις Προύσαν. Μόλις είδομεν από μακράν ερχομένην την αμαξοστοιχίαν, όλοι οι οπλίται μου έτρεξαν αμέσως και εστάθησαν επί της σιδηροδρομικής γραμμής κραυγάζοντες εις τον οδηγόν όπως σταματήσει. Παρά τας διαμαρτυρίας του όμως ηναγκάσθη να σταματήσει την αμαξοστοιχίαν. Αμέσως εφάνη εις τον εξώστην του βαγονιού ο Αρχιστράτηγος και κατόπιν αυτού όλοι οι επίσημοι. Το τι έγεινε την στιγμήν εκείνην δεν περιγράφεται. Το παν εσειέτο από τας ζητωκραυγάς των στρατιωτών. Ο κ. Πρωθυπουργός ηυχήθη το «Χριστός Ανέστη». Οι στρατιώται ωρύνοντο κυριολεκτικώς από τας ζητωκραυγάς και κατόπιν η αμαξοστοιχία ανεχώρησε.

Επιστρέψαμεν εις τον καταυλισμόν και μερικοί στρατιώται μου έπαιζαν το δράμα «Η Γκόλφω». Το δράμα μετεβλήθη εις κωμωδίαν, διότι οι ηθοποιοί ήσαν κωμικώτατα ενδεδυμένοι. Ιδίως η Γκόλφω επροξενούσε τα περισσότερα γέλια. Ήτο από ενός μηνός περίπου αζύριστος, τα μουστάκια δε ήσαν υπερβολικώς μεγάλα....

Πάσχα στο στρατόπεδο

Πέραν των άλλων, αξίζει να σχολιαστεί και η διαφορά στη γλώσσα της καταγραφής ανάμεσα στο απομνημόνευμα και στα ημερολόγια, των οποίων η γλώσσα είναι σαφώς λογιότερη. Μια εξήγηση γι' αυτή τη διαφορά θα μπορούσε να είναι η χρονική απόσταση, καθώς τα ημερολόγια είναι γραμμένα 30 χρόνια πριν. Παράλληλα, όμως, ο ίδιος ο χαρακτήρας του ημερολογίου, που απαιτεί πιο κοφτό και συμπυκνωμένο λόγο, αλλά κυρίως το γεγονός ότι μιλά σαν αξιωματικός ίσως δίνουν μια πληρέστερη εξήγηση.¹⁰

Το τελευταίο απόσπασμα αναφέρεται στα μετά τη μικρασιατική καταστροφή και την έλευση των προσφύγων. Τότε ο Χατζηπανάγος βρισκόταν στον Πειραιά.

6^ο απόσπασμα: «Με την υποχώρησι του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία, όλος ο ελληνικός πληθυσμός μαρκαρίζε όπως – όπως και έφτανε στο ελληνικό έδαφος. Άλλοι ξεμαρκαρίστηκαν στα νησιά, άλλοι στον Πειραιά και άλλοι σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Το θέαμα που παρουσίαζε κείνες τις μέρες ο Πειραιάς ήταν απ' τα τραγικώτερα που έχω δει στη ζωή μου. Παιδάκια μονάχα τους να ψάχνουν να βρουν τους γονείς τους, που ποιος ξαίρει σε ποιο νησί να βρισκόντουσαν και αν ήσαν καν στη ζωή. Γυναίκες έτοιμες να γεννήσουν ξαπλωμένες στα πεζοδρόμια, γέροι και γριές άρρωστες να βογγάνε και να ζητάνε βοήθεια καταμεσής του δρόμου.

Βρήκα συγγενείς μου που ευπορούσαν στην πατρίδα μας να στριμώχνονται στα σκαλοπάτια της Αγίας Τριάδας για να εξοικονομήσουν λίγο χώρο να κάτσουν χωρίς νάχουν ένα σκέπασμα, χωρίς νάχουν λίγο ψωμί να βάλουν στο στόμα τους.

¹⁰ Την τελευταία παρατήρηση την οφείλω στον συγγραφέα Δημοσθένη Παπαμάρκο, που μου την υπέδειξε παραπέμποντάς με παράλληλα στο βιβλίο του John Keegan «Face of battle», οποίος μιλά για την ειδική κωδικοποίηση του λόγου στην οποίαν καταφεύγουν οι αξιωματικοί.

Μέσα οι εκκλησιές πατείς με πατώ σε απ' το συνωστισμό, τα πεζοδρόμια και οι πλατείες γεμάτες, πολλοί δρόμοι αδιάβατοι για τροχοφόρα. Η σπιτονοικοκυρά μου είχε ένα σπίτι αδειανό σε κάποια συνοικία και την παρακάλεσα, μούδωσε το κλειδί και εγκατάστησα αμέσως δύο συγγενικές μου οικογένειες. Ο φίλος μου Νίκος Πολυζώης που είχε εστιατόριο στην παραλία και εύρισκε ψωμί όσο ήθελε, με εφοδίαζε και κουβαλούσα διαρκώς σε συγγενείς και φίλους μου. Οι φούρνοι το λίγο ψωμί που έβγαζαν δεν έφτανε ούτε για πιπέρι.

Η μητέρα μου στην αρχή βγήκε στη Σάμο. Βαστούσε ένα μπογαλάκι ρούχα, αυτά που πρόφτασε μεσ' την τρομάρα της να πάρη και για πρώτο σταθμό πήγε στο ζαχαροπλαστείο του ανεπιού της του τζαναμπέτη. Κάθησε σε μια καρέκλα και περίμενε κάποια φιλόξενη χειρονομία του ανεπιού της. Δεν της πρόσφερε ούτε ένα καφέ, δεν της είπε καμμιά παρηγορητική λέξη. Φοβήθηκε ο άνθρωπος μήπως του καθόντανε για καλά στο σβέρκο του.

Την ίδια μέρα βρήκε ένα βαπόρι που έφενγε για τον Πειραιά και μ' αυτό ήρθε και με βρήκε. Της μητέρας μου τα βάσανα τέλειωσαν.

Ο αδερφός μου Κωνσταντίνος με την οικογένειά του βγήκε στα Χανιά, όπου εγκαταστάθηκε οριστικά. Η αδερφή μου Ευρυδίκη με τον άντρα της και την κόρη της βγήκαν στη Μυτιλήνη. Απ' τη Μυτιλήνη του κόλλησε του γαμπρού μου η ιδέα να πάρη την οικογένειά του και να πάη στην Αυστραλία. Λεφτά είχε, γιατί γλύτωσε πολλές λίρες, ίσως περισσότερες από κάθε άλλον πρόσφυγα.»

Ένα τέτοιο απόσπασμα θα μπορούσε να τεθεί σε παραβολή με το σημερινό προσφυγικό φαινόμενο, αλλά και ν' αποτελέσει έναυσμα στοχασμού για το τυχαίο, το ανατρεπτικό και το αβέβαιο της ανθρώπινης ύπαρξης.

Από τέτοιες, λοιπόν, μαρτυρίες εμφανίζεται η σημασία του να γίνεται η ιστορία και προσωπική υπόθεση, όχι μόνο να συγκροτείται από τις προσωπικές ιστορίες, αλλά και να αποδομείται σ' αυτές, να αποϋφαινεται, να ξηλώνεται στα νήματα από τα οποία έχει υφανθεί, να αναγνωρίζεται η πρώτη ύλη της, να ξαναστήνονται μπροστά μας οι απλοί άνθρωποι που την υπηρέτησαν ή τη βίωσαν, όσοι βρίσκονται πίσω από τους στρατούς, και τους πρωταγωνιστές, να αποκτούν όνομα οι ανώνυμοι, οι αφανείς, βοηθώντας μας να ξαναρίχνουμε ματιές στο παρελθόν από μian άλλη γωνία, να διορθώνουμε τη βολή, όπως ίσως θάλεγε ο αξιωματικός του Πυροβολικού, Τζων Χατζηπανάγος.

Και πάντως έχει σημασία ότι αν κάποτε τέτοια απομνημονεύματα προορίζονταν να μείνουν κλειδωμένα και καταχωνιασμένα σε συρτάρια, σε ντουλάπια (και να ξεχαστούν, αν όχι να χαθούν) και πάντως να περιοριστούν σε οικογενειακή χρήση, γιατί άλλωστε αυτός ήταν εξ αρχής ο προορισμός τους, σήμερα δίνεται η δυνατότητα να αξιοποιηθούν, να γεννήσουν το ενδιαφέρον σε άλλους, να κοινοποιηθούν, να αναλυθούν, ακόμη και να εκδοθούν. Και βέβαια να αξιοποιηθούν στην τάξη με τρόπο ενσυναισθητικό και βιωματικό, αλλά παράλληλα και επιστημονικό. Μπορούν οι μαθητές να τα συσχετίσουν με το σήμερα, αλλά και με την επίσημη ιστορία, να αναπτύξουν στάσεις και δεξιότητες.

Αλλά υπάρχει και η προσωπική πλευρά.

Γιατί δεν είναι μόνον οι ιστορίες των άλλων, αλλά και οι δικές μας ιστορίες, οι ιστορίες της οικογένειάς μας, που μερικές φορές ξεπετάγονται μπροστά μας από ένα παιχνίδι της τύχης, από κάποιο συρτάρι που ανοίγει και μαζί του ξεκλειδώνει και η μνήμη η ατομική, η οικογενειακή, η συλλογική εντέλει, ξαναχτίζεται η οικογενειακή ιστορία, ξαναγεννιέται κάτι που για χρόνια είχε ξεχαστεί, που φαινόταν να έχει πεθάνει. Ο άνθρωπος που αναστήσαμε σήμερα, ο Μικρασιάτης Τζων Χατζηπανάγος ήταν ο παππούς μου, ο παππούς μου από τη μεριά της μητέρας μου.

Για μένα, λοιπόν, και την οικογένειά μου αυτά τα ντοκουμέντα είναι τα κατάλοιπα του παππού μου, οι σκέψεις και τα συμβάντα που ο ίδιος ήθελε να τα κληροδοτήσει στην οικογένειά του με τον τρόπο που τα έζησε, που τα προσέλαβε, τον υποκειμενικό, τον διυλισμένο από την προσωπικότητα και την ιδεολογία του, αλλά και με τον τρόπο που αυτά διαμόρφωσαν την προσωπικότητα και την ιδεολογία του, που τα κληροδότησε προφανώς για οικογενειακή – και όχι για δημόσια χρήση (μολονότι πιθανολογώ πως δεν θα του κακοφαινόταν καθόλου που σήμερα, χρόνια μετά το θάνατό του, παρουσιάζω ένα μέρος τους σε σας), είναι αυτά που τον στήνουν μπροστά μου ζωντανό, ακόμα και ρωμαλέο να μου διηγείται σοβαρές περιπέτειες αστειευόμενος, ακόμη και προβάλλοντας προσωπική στάση ή επιθυμώντας να κληροδοτήσει στην οικογένειά του τα «κατορθώματά» του. Για μένα, αυτά τα ντοκουμέντα είναι το νήμα που με ενώνει με το παρελθόν, είναι μια ανύσταση, είναι η δική μου μικροϊστορία.